

PAPER DETAILS

TITLE: DEDE KOKRUT DESTANINDA BASIT CÜMLENİN YAPISI VE YAPISAL MANTIKSAL
TÜRLERİ

AUTHORS: Sebine ABİD

PAGES: 29-42

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/155091>

DEDE KORKUT DESTANINDA BASİT CÜMLENİN YAPISI VE YAPISAL MANTIKSAL TÜRLERİ

Sebine ABİD*

ÖZ

Dede Korkut destanı Türklere sunulmuş eşsiz değerde bir eserdir. Kahramanlık destanı olan Dede Korkut 15. 16. yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Epik destan niteliğindeki Dede Korkut Oğuz Türklerinin sözlü gelenek ürünüdür. Kitap on iki destansı hikâyeden oluşmaktadır. Dede Korkut destanında basit cümlenin iki türü vardır: Çift bileşenli basit cümleler, Tek bileşenli basit cümleler. Basit cümlenin bu türleri kendi içinde ayrı ayrı yapısal mantıksal türlere ayrılmıştır. Bu çalışmada destanda geçen tek hükümlü basit cümlelerin yapısal mantıksal türleri incelenmeye alınmıştır. Dede Korkut destanında basit cümlenin sınırları bugüne kadar tam anlamıyla belirlenmemiştir. Destanda geçen iç içe cümleler, ve şartlı birleşik cümleler basit cümleye ait edilmiştir. Dolayısıyla bu durum basit cümlenin sınırlarının belirlenmesini zorlaştırmıştır. Bu çalışmada basit cümlenin sınırları yapısal mantıksal yöntemle büyük ölçüde belirlenmeye çalışılmıştır. Dede Korkut destanında yer alan basit cümleler yapısal mantıksal bakımdan sınıflandırılmıştır. Söz konusu yeni inceleme yöntemi, Dede Korkut destanı için ikinci bir kuramsal aşamayı belirlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut destanı, basit cümle, basit cümlenin yapısal mantıksal türleri

STRUCTURE AND STRUCTURAL/ LOGICAL TYPES OF SIMPLE SENTENCES IN DEDE KORKUT LEGEND

ABSTRACT

Dede Korkut legend is a unique work that was presented to the bestowed to the Turks. Being a heroic legend, Dede Korkut was committed to writing in 15th -16th century. Having the traits of epic legend, Dede Korkut is a product of oral tradition of Oghuz Turks. The boon consists of twelve epic stories. There are two types of simple sentences in Dede Korkut legen: simple sentences with two components, and simple sentences with single component. These types of simple sentences are also divided into different structural and logical types. The present study explores structural and logical types of simple sentences with single statement. The boundaries of simple sentences found in Dede Korkut legend has not been truly discovered yet. The intertwined sentences and conditional compound sentences in the Dede Korkut legend were put into simple sentence category. Thus, this made it a complicated task to set boundaries for simple sentence. This present study significantly attempts to set boundaries for simple sentences using logical and structural method. It also classifies simple sentences found in Dede Korkut legend in terms of structure and logic. Such a new study method has set another theoretical phase for Dede Korkut legend.

Keywords: Dede Korkut legend, simple sentence, structural and logical types of simple sentence

Giriş

Dede Korkut destanının ilk kez yazıya aktarıldığı devir Türk boyları arasında keskin dil farklılıklarının bulunmadığı devre rastlamaktadır. Dede Korkut destanının ortaya çıktığı devirde saf Oğuz dili anlayışı, Oğuz lehçeleri ile Kıpçak lehçeleri arasında büyük lehçe sınırı farkı olmamıştır (Zahidoğlu 2000: 80). Dede Korkut destanlarının genel dil yapısı Muharrem Ergin, Ahmet Caferoğlu ve Şiraliyev'in de belirttiği gibi Eski Anadolu Türkçesinin Doğu Anadolu ağızlarına ve Azerbaycan Türkçesine dayanmaktadır. Orhan Şaik Gökyay bu konuyla ilgili görüşünü E. M. Demircizade'nin Dede Korkut metninde cümle öğeleri arasındaki bağıllığın ve sıranın bugünkü Azerbaycan Türkçesindeki gibi sağlam olmadığı ve Dede Korkut metninin edebi dil şeklinde yazıya geçmediğine dayanarak açıklıyor (1973:clxxxviii-cxc). Dede Korkut'un dili üzerinde ayrıntılı olarak durmuş olan E. M. Demircizade destanın dil yapısının saf

* Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, sebine-abid@hotmail.com

Oğuz lehçesini temsil etmeyip Oğuz ve Kıpçak dil özelliklerinin karışık kaynaşmasından oluştuğunu ileri sürmektedir (1959: 29). Fakat Zeynep Korkmaz destanın dilini E. M. Demircizade'nin ısrarla belirttiği gibi Oğuz-Kıpçak karışımı olarak kabul etmenin mümkün olmadığını gösteriyor (Korkmaz 1998: 103). Bundan başka E. Demircizade Dede Korkut destanlarının sözdizimsel yapısıyla Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin (Oğuz grubu Türk lehçelerinin) özellikle de konuşma dilinin sözdizimsel yapısı arasında benzerliğin, yakınlığın, daha çok olduğunu göstermektedir. Bundan başka destanda birleşik cümlelere karşın basit cümlelerin daha çok kullanıldığını belirtmektedir. Bunun sebebi, destanda kendine özgü özelliğin bulunmasının, dilde zorlaşmanın dilin gelişmesi sonucunda çoğalmasıyla, diğer yandan ise bu eserin üslubu ile ilişkilidir. Dede Korkut'ta basit cümlelerin sınırlarını belirlemek için başarılı bir yol bulmak zordur. Bu daha çok bağımsız şekilde birbirine bağlanmış sıralı cümlelerde kendini gösterir. Bu bakımdan böyle düşünülebilir ki Dede Korkut destanları kelimelerden, tamlamalardan ve cümlelerden değil, birleşik şekilli sözdizimsel yapılardan ortaya çıkmıştır (1990: 324). Oysa birleşik cümleler yüklem ve şahsa ve zamana ve çoğula göre çekimlenmesiyle basit cümlelerden farklılık göstermektedir.

Musaoğlu, "*Kitab-ı Dede Korkut dilinin birleşik cümle sentaksı*" isimli makalesinde Dede Korkut destanındaki birleşik cümleleri yapısal mantıksal bakımdan sınıflandırarak Dede Korkut destanının Azerbaycan varyantında birleşik cümle modellerinin 18 yapısal mantıksal türünü tespit etmiştir.¹ (2000: 135). Basit cümle pratürk devrinde de üstün olmuş, bu söz konusu devirde öncü rol oynamıştır. Naile Hacıyeva araştırmalarında pratürk devrinin esas özelliklerinden biri olan dilin sözdizimsel sisteminde basit cümlelerin üstün seviyeye sahip olduğunu göstermektedir (1996: 53). Dede Korkut destanında nesirle yazılmış bölümlerin dil yapısı işlenmiş, olgun, kıvamlı bir halk dili niteliğindedir. Nesir bölümünün cümlelerinin yapıları halk dilinin cümlelerine benzemektedir. Anlaşılmada bir ağırlık yoktur. Kısa şekilde kurulan cümlelerde hareketli olan olaylar tam anlamını ifade etmektedir. Pek çok cümlede iç uyaklar vardır, pek çoğunun da cümle sonları aynı sesi veren çekim ekleriyle sonuçlandığı için bir uyum kurulmaktadır (Burdurlu 1967: 4306). Dede Korkut destanı akıcı sözdizimine sahiptir. Bu akıcılık bir taraftan tamlamalar ve cümlelerde kelimelerin sıralanılışının kesinliliğinde, diğer taraftan fikrin açık ve aydın ifadesinde görülmektedir. Fikrin kavranılmasındaki çeviklik, cümlelerin basit veya birleşik şekilde oluşumuyla ilişkilidir (Hacıyev 1976: 73). Destanın dilinde dilbilgisi kurallarının yoğun talebine göre cümlede kelime sırasının bozulduğu da görülmektedir. Örneğin: *Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. İndi incime, hanım, evvel onun elün öpdüyümüze. Gara keçe altına döşediler, gara goyun yehnisünden önüme getürdiler. Yerden yuca dağlar başuna yoldaşların alub çıkdı.*

İlk iki cümlede kelimelerin yer değişmesi konuşmadan kaynaklanan sözdizimsel bir özelliktir. İkinci iki cümlede üslup öncülüğü taşıdığı için mantıksal vurgu öne

¹ Musaoğlu'nun tespit ettiği birleşik cümle modellerinin 18 yapısal mantıksal türleri şöyledir: 1. Tek birleşimli sübjekt; 2. Tek birleşimli obje; 3. Tek birleşimli belirten; 4. Tek birleşimli zaman; 5. Tek birleşimli sebep; 6. Tek birleşimli maksat; 7. Tek birleşimli tarz; 8. Tam birleşimli zaman; 9. Tam birleşimli sebep; 10. Tam birleşimli netice; 11. Tam birleşimli şart; 12. Tam birleşimli karşılaştırma; 13. Çift birleşimli sübjekt; 14. Çift birleşimli obje; 15. Çift birleşimli zaman; 16. Çift birleşimli yer; 17. Çift birleşimli mukayese; Birleşik cümlelerin yapısal anlamsal modellerinin temel birleşenindeki cümle ögesine göre değil, birleşenlerin arasındaki sözdizimsel ilişkiye göre ele alınması, tek birleşimli, bazen tam birleşimli yapılar olarak incelenen çiftbirleşimli-sözdizimsel birimlerin bir model olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Birleşik cümlelerin yapısal mantıksal türlerinin anlam alanlarına göre sınıflandırılması, onların normal yapılarını ve üslubi söz dizimsel şekillerini belirler (Ayrıntılı olarak Bkz: Musaoğlu Mehman, Kitab-ı Dede Korkut Dilinin Birleşik Cümle Sentaksı, Dil Dergisi 88,37-47)

çıkılmıştır. Görüldüğü gibi o devirde mantıksal vurgunun yönü yüklemine yerine cümle başlangıcı olmuştur. Destanın dilinde kelime sırası ve uygun alana göre cümle türünün seçilmesi yüksek düzeydedir. Nitekim cümlelerin kelime dağarcığının hacmi üsluptan bağımsız değildir (Hacıyev 1976: 74). Dede Korkut'un cümle sentaksı sanki çözümlemeyi bileşimliliğe doğru tekamül süreci geçirmiş, önceleri birleşik şekilde ortaya çıkan yapılar bir bütün halinde direktmeye uğramış, basit şekle dönüşmüştür.

Eski Türk yazıtlarının öğrenilmesi zamanı basit cümlelerin mantıksal yapısının türleri geniş şekilde gözden geçirilmiş ve bunların birçoğu Çağdaş Türk lehçelerindeki cümlelerden az farklılık göstermiştir. Elisa Şükürlü'nün düşünceleri bu bakımdan önemlidir. İlginçtir ki Köktürk Yazılı abidelerinin sözdizimsel yapısıyla bazı orta asır Türk yazılı abidelerinin, özellikle "Kitabi Dede Korkut" destanlarının sözdizimsel yapısı arasında belli benzerlikler ortaya çıkarılmıştır. Bu durum orta asırlarda ortaya çıkan bazı Türk yazılı edebi dillerinin Köktürk edebi dilinin temelinde oluştuğunu göstermektedir (1993: 194). Bir başka bilim adamı E.Demircizade'ye göre "Kitabi Dede Korkut" destanlarının sözdiziminde bugüne kadar Çağdaş Azerbaycan Türkçesinden ve diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinden farklılık gösteren bir özelliğe rastlanmamıştır. Bu araştırmalara göre Oğuz grubu Türk lehçelerinin sözdizimsel yapısı yüzyıllar boyunca kendi sabitliğini korumuş, ciddi değişiklik göstermemiştir (1959: 133). Bu durum Dede Korkut destanındaki basit cümlelerin yapısal mantıksal türleriyle Oğuz grubu Türk lehçelerindeki basit cümlelerin yapısal mantıksal türleri karşılaştırmalı olarak şemalarla gösterilmiştir. (Ekler: Şema 1. Kendime ait); (Şema 2. Veliyev 2005: 170)

1.Dede Korkut Destanında Basit Cümlelerin Yapısal Mantıksal Türleri

1.1.Çift Bileşenli Basit Cümleler

Esas öğelerin (özne ve yüklem) ikisinin de kullanılması ile oluşan çift ögeli basit cümleler yazılı anıtlarda yardımcı öğelerin de kullanılıp kullanılmamasına göre geniş veya dar cümleler şeklindedir. Bu durum bugün Oğuz grubu Türk lehçelerinde kullanılan basit cümlelerin veya basit dar cümlelerin kendine has bir gelişme süreci geçirdiğini göstermektedir. Çift ögeli basit geniş cümleler Göktürk Yazılı Anıtlarında diğer basit cümle türüne göre hayli çok kullanılmıştır. Bu tür basit cümlelerde esas öğelerden her ikisi ya da bir tanesi, yardımcı öğelerden ise en az biri kullanılmıştır (Şükürlü 1993:194) Örneğin: *kırgız kaganta tarduş inançu çor kelti (Kırgız hakanından Tarduş İnançu Çor geldi)*(22/ KT K 13); *türük begler türük atin ıttı (Türk Beyleri Türk ünvanlarını bıraktı)* (11/ KT D 7) "Dede Korkut" destanında basit cümlelerin iki türü vardır: Tek ögeli basit cümleler ve Çift ögeli basit cümleler. Bunlar da kendi aralarında alt gruplara ayrılmaktadır. Destan üzerinde yapılmış araştırmalara göre cümlelerin çift bileşenli şekli burada çok kullanılmıştır. Çift bileşenli basit cümlelerin öznel ve öznesiz şekline destanda geniş şekilde yer verilmiştir.

a) Öznel Çift Bileşenli Basit Cümle

Çift bileşenli cümlelerde cümlelerin esas öğeleri (özne ve yüklem) ya kullanılır ya da metinde bu öğelerden biri tasavvur edilir. Çift bileşenli cümlelerin temel öğelerini özne ve yüklem oluşturur. Bu iki öğe çevresinde gruplaşan kelimeler ise onları yorumlarlar (Budakova 1963: 53).

Örnekler:

Korkut Ata ayıtdı. (D.K.1)

Bu mahalda kalın Oğuz bigleri yetdi (D.K.24)

Beyrek aydur (D.K.29)

Otuz tokuz yigit ohınuñ ardınça gitdi (D.K.46)

Oğuz bigleri toyum oldı (D.K.60)

b) Öznesiz Çift Bileşenli Basit Cümle

Çift bileşenli cümlelerin yapısını ve bütünlüğünü oluşturan özne ve yüklem konu ve gramer bakımından birbirleriyle ilişkilidir. Esas öğelerin karşılıklı ilişkisi öznenin özelliğinin yüklemdeki ifadesi gibi anlaşılıyor. Budakova birinci ve ikinci şahsa ait öznesi bırakılan çift bileşenli cümleleri de tam cümlelere ait etmektedir. Çünkü böyle cümlelerde bırakılan özne yüklemdeki şahıs ekine göre belirlenir (1963: 53). Öznesi yüklemdeki şahıs ekine göre belirlenen çift öğeli basit cümleler destanda geniş şekilde kullanılmıştır. Yüklemdeki tekrarıyla oluşmuş bu basit cümlelerde *ben-men* şahıs zamiri ile ifade edilen özne kullanılmamıştır (Veliyev 2005: 45). Örneğin: *Kuru kuru çaylara şu şaldım, Kara tonlu dervişlere nezirler virdüm, Aç görsem toyurdum, yalıncağ görsem tonatdım, Depe kibi et yığdım, göl kibi kıımız sağurdum, Dilek ile bir oğul güç-ile buldum* (D.K.9) *Altı yüz kâfir dahı menüm üzerüme geldi, iki kardaşum şehid oldı, üç yüz kâfir öldürdüm, gazâ itdüm, semüz koyun aruğ toklı senüñ kapuñdan kâfirlere virmedüm, üç yirde yaralandım, kara başum buñaldı, yaluñuz kaldım, şuçum bu midur didi.* (D.K.19)

Mantıksal kıyas bakımından bu diziliş ifade esnekliği bularak daha basit ve aydın şekilde söylenmektedir. Belli bir eşya ile olayın kıyaslanmasının tekrarı ile oluşan uyumluluk basit öznesiz çift bileşenli cümlelere bedii teşbih imkânı sağlamıştır (Hacıyev 1976: 75). Örneğin: *Gel imdi senünle ava çıkalım. Eyer senün atın menüm atımı geçerse, anun atını dahı geçersen hem senünle ok atalım, meni geçersen, anı dahı geçersen ve hem senünle güreşelim, meni basarsan, anı dahı basarsan.* Burada özneli bir ifade yoktur. Fakat bedii ölçüleri görmek mümkündür. Bu yapı belirtili nesneyle yüklem söz lük birimi ve morfoloji tekrarı ve cümle türlerinin oluşturduğu sözdizimsel karmaşıklık sonucu elde edilir. Aslında buna ifade şeklindeki bakışım denilebilir (Hacıyev 1976: 76). Göktürk Yazılı Anıtlarında çift bileşenli basit geniş cümlelerin bu türü kullanılmıştır. Şöyle ki Göktürk Yazıtlarında da basit cümlelerin bu türünde özne cümlede şeklen gözükmez ama onu tasavvur etmek mümkündür. Örneğin: *Bu yirdä olurıp tabğaç bodun birlä tüzältim* (KT 4); *Ol süg anta yokkışdımız* (KT B 34) Genellikle Türkçede özneyi atma eğilimi bulunmaktadır. Özellikle birinci ve ikinci şahıstaki öznelere düşükleri görülmektedir. Birinci kişiler konuşan ya da anlatan kişileri ikinci kişiler de dinleyen kişileri gösterirler. Cümlede özne özellikle belirtilmek istenirse ancak birinci ve ikinci şahıslardan oluşan özne yüzey yapıda yer alabilir. Üçüncü şahısların oluşturduğu öznelere ise konuşan ve dinleyen dışındaki birilerini ifade ettiğinden diğerleri kadar düşmezler. Dede Korkut destanının metninde de cümledeki özne eksikliği yüklemdeki şahıs ekleriyle belirlenebilir. Diğer taraftan destanda kişi zamirleri öznenin yokluğunu giderdiği görülmektedir (Üstünoğlu 1998: 207). Destanın metnindeki çift bileşenli basit cümlelerin birincisinin subjekt-öznesi bulunur. Daha sonra devamında gelen basit cümlelerde *ol- o* şahıs zamiriyle ifade edilmesi mümkün olan özne kullanılmamıştır (Veliyev 2005: 46). Örneğin: *Dirse Han istedi kim oğlançuğınun üstine gürleyüp düşeyidi. Ol kırk nâmerd komadı. (...) Atınun cılavısın döndürdi, ordusına gelür oldı* (D.K.8).

1.2. Dede Korkut Destanında Tek Bileşenli Basit Cümleler

Dede Korkut'ta tek bileşenli basit cümleler çok kullanılmıştır. Bu tür basit cümleler kendi içinde birkaç gruba ayrılmaktadır: belirli özneli cümle, isim cümle, eksilteli cümle dışında Dede Korkut destanında yükleme göre şekillenen tek bileşenli basit cümlelerin öznesiz cümle, belirsiz özneli cümle, genel özneli cümle türü de kullanılmıştır (Veliyev 2005: 49). Çağdaş Oğuz grubu Türk lehçelerinde tek bileşenli basit cümleler dilciler tarafından çeşitli şekilde tasnif edilir. Türk lehçelerinde tek bileşenli basit cümlelerin sayısı 6 olmayıp daha çok olduğu hakkında bilgiler vardır.

Türkiye Türkçesinde tek bileşenli basit cümlelerin türleri şöyledir: Fiille şekillenen tek ögeli cümleler: 1. Subjektsiz fiille şekillenen tek ögeli cümleler; 2. Genel özneli cümleler; 3. Belirsiz özneli cümleler; 4. Öznel (Nominatif) cümleler; 5. Modal tek ögeli cümleler; 6. Vokatif cümleler; 7. Mastarlı tek ögeli cümleler; 8. Eksiltili cümleler (Baskakov 1984: 97-99). C. Efendiyev “*Azerbaycan Dilinin Gramatikasi*” kitabında tek ögeli basit cümleleri şu gruplara ayırmaktadır: 1. Tek ögeli belirli özneli cümleler; 2. Belirsiz özneli cümleler; 3. Genel özneli cümleler; 4. Öznesiz cümleler; 5. İsim cümleler; 6. Söz-cümle (1959: 266-306). A. İbrahimov “*Tipi Prostogo Predlojeniya Sovremennom Turkmenskom Yazıke*” isimli tezinde Türkmen Türkçesi için tek ögeli cümleleri üç şekilde gösteriyor: 1. Öznesiz cümle; 2. Belirsiz Özneli cümle; 3. İsim cümle. Görüldüğü gibi İbrahimov tek ögeli cümlelerin genel özneli ve söz-cümle tipini ayrı başlık altında göstermemiştir. Genel özneli cümleleri belirsiz özneli cümleler içinde vermiştir. Onun verdiği örnekler şöyle gösterilebilir: *Kak suvundan balık gözleme (Yağmurlu suda balık arama); Sakgalına inanma, akılına inan (Sakalina inanma, aklına inan)* (1959: 7).

Gagauz Türkçesinde tek bileşenli basit cümlelerin yapısal-mantıksal şekilleri şöyledir: 1. Öznesiz tek bileşenli cümleler: belirli özneli cümle, belirsiz özneli cümle, genel özneli cümle ait edilir; 2. Yüklemsiz tek bileşenli cümlelere; Öznel (Nominatif) cümle, Vokatif cümle, Eliptik cümle, Hitap cümle ait edilir; Karışık tipli tek bileşenli cümlelere; Eksiltili cümle, Ara cümle ait edilir (Veliyev 2005:147).

Tek bileşenli basit cümleler esas öğelerden biri kullanılmayan ve ortada olmayan sözdizimsel yapılardan oluşmaktadır. Tek bileşenli basit cümleler esas öğelerden biri ya yüklem, ya da öznenin temelinde şekillenir (Veliyev 2005: 50). Orhon Yazıtlarında ve Dede Korkut destanında yükleme göre şekillenen tek bileşenli basit cümleler çok kullanılmıştır.

1.2.1. Dede Korkut Destanında Belirli Özneli Cümle

Bu cümle tipi sözdizimsel oluşumuna ve bütün niteliklerine göre hükmün mantıksal yapısına uygun gelmektedir. Basit hükmün -S-P (değil) şeklini içeren subjekt² ve predikat³ belirli özneli cümlelerin özne ve yüklemde kendi somut şeklini bulmaktadır. Basit hükmün öğeleri cümlelerin öğelerine aktarılmıştır (Mirzezade 1990: 315). Dar basit cümlelerin (yani yalnız özne ve yüklemde oluşan) yapısında subjekt hem öznede hem de şahıs sonluğu yoluyla yüklemde kendi gerçek şeklini bulmaktadır.

Belirli özneli cümlelerin yapısındaki gelişme sözlük biriminin morfoloji gelişimi ile yakından bağlantılıdır. Teşekkül devri Türk Yazılı eserlerin dili üzerinde yapılan araştırmalar kronoloji sıralanışa uygun olarak metinlerde geçen kelimenin sözdizimsel yükünün büyüdüğünü ve cümle içindeki gramer ve mantıksal yönden bağımsızlığının ortadan kalktığını göstermektedir (Hacıyev 1981: 16-20). Bu konuya yönelik Dede Korkut'tan alınan iki cümle yapısı karşılaştırılabilir:

Ele şandı kim, yağı başıldı (D.K.52)

Sanasan kim, dar yolda dolu düşdü.

Birinci cümledeki *sanmak* fiili ikinci cümledekine göre daha bağımsızdır; şahsın belirsizliğini (bu hiçte belirsizlik değil, aslında soyut bir kavram bildirir) ifade etmesi ile *sanmak* fiilinde mantıksal boşluk süreci başlar ve böyle bir dizi halinde gelişme gösterir:

Ele sandı kim(ki)...

Sanasan kim(ki)...

² Subjekt - Hükmün nesnesi, mantıksal özne (İDTL.1989)

³ Predicat- Hükmünde subjekt hakkında söylenilen şey, subjekt hakkında bilgi; mantıksal yüklem (İDTL.1989)

San kim(ki)...

Sanki...

Böylece bütün bir cümle yapısı morfoloji kategoriye yani yardımcı kelimeye dönüşmektedir (Mirzezade 1990: 325).

Belirli özneli basit cümlelerin yapısını yardımcı öğelerle genişletme süreci aşağıdaki şu aşamalardan geçer:

1) **özne** ————— **yüklem**

Örneğin: *Uruz tutsak oldu* (D.K.52)

Biş yüz Oğuz yigitleri şehid oldu (D.K.25)

Kalın oğuz bigleri toyum oldu (D.K.25)

Bazirganlar ayıtdılar (D.K.28)

Nagâhi bazirganlar geldiler (D.K.28)

2) **özne** ————— **yüklem**

belirtili nesne

Örneğin: *Korçut Ata Oğuz kavminuñ müşkülünü hall ider idi* (D.K.1)

Bayındır Hanuñ yigitleri Dirse Hanı karşıladılar (DK.4)

Bu maḥalda bigler Beyregi getürdiler (D.K.45)

Bamsı Beyrek birini kova gitdi (D.K.29)

Kazan ḥalalını tanımadı (D.K.59)

Aygır yine oğlanı oyardı (D.K.104)

Kazan şâhini saldı (D.K.108)

3) **özne** ————— **yüklem**

belirtili nesne

dolaylı tümleş

Örneğin: *Ozan kopuzı Beyrege virdi* (D.K.37)

Beyrek daḥı yidi kız qarındaşını yidi yigide virdi (D.K.46)

Qan Turalı altunlu ince keten bizini biline şardı (D.K.71)

Çoban kepenegini üzerlerine atdı (D.K.85)

4) **özne** ————— **yüklem**

dolaylı tümleş

belirtili nesne

Örneğin: *Dirse Han burada oğlançuğı şağ idügin bildi* (D.K.13)

Yukarıda gösterilen şemalar şeklindeki kronoloji sözdizimsel münasebetlerin oluşumu arasındaki bağıllık bilgi kuramının köklerine dayanmaktadır. Cümlelerin öğelerinin şekillenmesi, bütünüyle basit cümlelerin yapısal mantıksal yapısının genişletilmesi bu sıralanışa göre ilerlemelidir (Mirzezade 1990: 322).

1.2.2. Dede Korkut Destanında Belirsiz Özneli Cümle

Tek öğeli basit cümlelerin bu türünde özne tasavvur olursa da, şeklen bulunmamaktadır. Bu cümle şeklinin esas özelliği burada hareketi yapan subjekt görevinde olan özne bir nevi gölgededir, onu ortaya çıkarmak mümkün değildir. Belirsiz özneli cümlelerde yüklem cümleyi bütünüyle taşıyıcı öğedir. Cümlelerin bilgi yükü bütünüyle yüklemde toplanmasa bile o hem mantıksal hem de şeklen gramer kurallarına uygun merkezdir (Mirzezade 1990: 326). N.K.Dmitriyev belirsiz özneli cümle türünü öznesiz cümleye ait etmektedir (1948: 237). Azerbaycan Türkçesi üzerinde bu cümle türüyle ilgili yapılan araştırmalar belirsiz özneli cümlelerin öznesiz cümleden çok özneli cümleye yakın olduğunu göstermektedir. Öznesiz cümlede şahısla ilgili hiçbir belirti olmadığı halde, belirsiz özneli cümlelerde ise şahsı canlandırmak mümkündür.

Bundan başka *belirsiz özneli cümle* ifadesinin kendisinde öznesizlik olmayıp öznellik (fakat belirsiz öznellik) anlayışı vardır. XIV. yüzyıla kadar tek bileşenli basit cümlelerin bu türü belirli özneli cümleye göre sınırlı şekilde kullanılmıştır. XIV. yüzyıldan bu cümle türüne ait örnekleri görmek mümkündür. Özellikle Nesimi'nin şiirlerinde basit cümlelerin belirsiz özneli yapısal mantıksal türü çok kullanılmıştır (Meherremova 1962: 123). Örneğin: *Dışların nezmine dürdaneyi- gövher dediler* (N.76); *Leblerin gendine şeker dediler; Canı-Şirine gör neler dediler?* (N.154).

Sonraki yüzyıllarda basit cümlelerin bu türü geniş şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında belirsiz özneli cümle çok kullanılmıştır. Destanların dilinde tek öğeli cümlelerin bu türü öznesiz ve belirli özneli cümlelerden farklılaşmıştır. Bu iki cümle tipini yalnız metin içinde kıyaslamak gerekir.

Ancak bu cümle tiplerinin belirli özneli türü öncedir, ilk tip başlangıçtır. Belirsiz özneli cümle ise sonradan ortaya çıkmıştır. İkinci tip cümle sonraki gelişme devirlerinde görülmektedir. Dede Korkut destanında belirsiz özneli cümle diğer tek öğeli cümle türleri ile kıyaslamada hayli fazladır (Veliyev 2005: 50). Dede Korkut destanında öznesiz ama şahsı belirli olan cümlelerle belirsiz özneli cümlelerin arasında sözdizimsel farklılıklar kendini şu şekilde göstermektedir (Seyidov 1976: 38): *...Gelenler bildi kim bunlar Oğuz erenlerindendir. Gelüp teküre haber virdiler. Tekür dağı haman çerisini dirdi, bunların üzerine geldi.*

Kazanuñ bigleri baqdılar gördiler kim, yağı gelür. Ayıtdılar:

- *Kazanı bırağur gider- isevüz, ivinde bizi kıvarlar, yigregi budur ki, bunda kırılavuz,-dedler.*

Kâfiri karşıladılar, cenk itdiler. Kazanuñ üzerine yigirmi biş bigini şehid itdiler. Kazanuñ üzerine düşdiler, uyuduğu yerde tutdılar, elin ayağın berk bağladılar, bir arabaya yükletdiler, arabaya möhkem urgan-ile şardılar. Arabayı çekdiler, yorıyu virdiler (D.K.108) Bu metinde birbiriyle uygunluk gösteren cümleler geçiş sürecini temsil etmektedir. Aslında bu cümle yapısı konu bakımından “*Gelenler*” ve ya “*Kazanın beyleri*” kavram ve subjektlerinin kapsama alanına göre gruplaştırılabilir. Fakat bu kavramların sözlük biriminin soyut (belirsizliği) olması bir yana, böyle öznesiz sözdizimsel yapıların subjektin çemberinden (veya belirlilikten) çıkması için gayret ettiği görülmektedir. Öznesiz belirli özneli cümleler hemen belirsiz özneli cümlelere dönüşmemektedir.

Önceki yapının talebine göre yeni konu ortaya çıkmaz aksine yeni konu kendi yapısına uygun şekil ister. Demek ki öznesiz belirli özneli cümlelerden belirsiz özneli cümleler ortaya çıktığı düşüncesini mantıksal yapıların gelişimi gibi anlamak gerekir (Mirzezade 1990: 328).

Dede Korkut destanından belirsiz özneli cümleye örnekler: *Getürüp kara otağa kondurdılar* (D.K.4) *Kara kiçe altına döşediler* (D.K.4) *Çağırdılar Dedem Korkut gelür*

oldı (D.K.6) *Her ne iş olsa Korkut Ataya tanışmayınca işlemezler-idi* (D.K.1) *Sözin tutup tamam iderler idi* (D.K.1) *Ğara koyun yañnisından öñine getürdiler* (D.K.4) *Meğer sulñanum, gine yazın buğayı saraydan çıkardılar* (D.K.6) *Gelüp meydan ortasında koyu virdiler* (D.K.6) *Ğağ çiçeğiyle südi oğlanuñ yarasına urdılar* (D.K.11) *Oğlanı hekimlere ıñmarlayup Dirse Ğandan şakladılar* (D.K.11) *Ğaza beñzer kıızı gelini çiğrişdurdılar* (D.K.15) *Tavla tavla şahbaz atlarını bindiler* (D.K.15) *Ğağar ğağar kıızıl develerini yetdiler* (D.K.15) *Ağır ğazinesini bol aqçasını yağmaladılar* (D.K.15) *Dan dansuğ ala yağşı armağanlar aldılar* (D.K.27) *Yiyüp içüp oturlar-idi* (D.K.27) *Pay Pürenüñ oğlı ola-y-ıduğın bilemediler* (D.K.28) *Baş indürüp selam virdiler* (D.K.28) *Vardılar Bayındır Ğanuñ tavlasından ol iki atı getürdiler* (D.K.31) *Vardılar kömleği Banı Çiçeğe ilettiler* (D.K.34) *Gice gündüz dimeyüp yorıdılar* (D.K.35) *Beyreği dağı getürüp kopuz çaldururlar-idi* (D.K.35) *Nâğâh Parasaruñ Bayburd Hisarına geldiler* (D.K.35) *Ağ çıkarup ğara geydiler senüñ için Bamsı* (D.K.35) *Beyrege dayalar ğaftan geyürüp tonatdılar* (D.K.45) *Getürdiler sazı oda urdılar* (D.K.46) *Adı görklü Muħammedi yad getürdiler* (D.K.46) *Keşişlerin öldürdiler* (D.K.46) *Ğırğ gün ğırğ gice toym düğün eylediler* (D.K.46) *Seksen yirde badyalar ğurılmış-idi* (D.K.14) *Altın ayak şürâhiler düzilmiş-idi* (D.K.14) *Ala ala gönderler süsildi* (D.K.25) *Gümbür gümbür nağaralar döğildi* (D.K.46) *Altın ayak şürâhiler dizilmiş-idi* (D.K.47) *Ol gün ğara polat öz ğılığlar çalındı* (D.K.51)

Dede Korkut destanının sözdizimsel sisteminde belirsiz özneli cümleler hem gramer yapısı hem de işlevsel üslubunun prensipleriyle belirlendiğine göre, bütün bunlar destanın yazıldığı devrin edebi dilini yansıttığını göstermektedir. Dede Korkut destanında tamamen şekillenmiş belirsiz özneli cümlelere de rastlamak mümkündür (Mirzezade 1990: 328). Örneğin: *Bir yazın, bir güzin buğay-ile buğrayı şavaşdurlar-ıdı* (D.K.6) *Vardılar Bayındır Ğanın tövlesinden ol iki atı getirdiler* (D.K.31) *Beyregüñ ölün, dirisin bilmediler* (D.K.34)

Belirsizlik yüklemi II. çoğul şahıs emir şeklinde de kullanılan bazı basit cümle yapılarında da kendini göstermektedir. Örneğin: *Delü Ğarçar yüzünü arkadaşlarına çevirip aydur: Mere Ne didüğüm yetürüñ, ğara ayğırı yarağ-ile getürüñ! didi* (D.K.31)

Bu komutun herkese ait olduğu ve herkes tarafından yerine getirildiği düşünülemez. Her iki cümlede de subjekt “arkadaşları” kavramının kapsadığı eşgüdümü içinde bulunmaktadır. Fakat bu mevcutluk belirsiz şekildedir. Söz konusu cümlelerin ardından muhakeme devam etmektedir: *Ğara ayğırı yarağ-ile getürdiler, Delü Ğarçarı bindürdiler* (D.K.31). -lar ekinin getirilmesiyle belirsizlik ortaya çıkıyor ve buradan da belli oluyor ki “yetirin”, “getirin” yapılarıyla belirsizlik ifade eden -lar (-ler) ekleri arasında büyük olasılıkla eşdeğerlik bulunmaktadır. Belirsiz özneli cümlelerin belirli özneli cümlelerden ortaya çıktığını kabul etmek dilin gelişme prensiplerini birbirinin yerine kullanılması gibi anlaşılabilir. Dolayısıyla bu gelişim belli bir süre değişmeyecek durumda olduğunu ısrarlı şekilde göstermiştir (Mirzezade 1990: 328).

Yapılan araştırmalara göre Eski Türk Yazılı Anıtlarının (Orhon Yenisey Yazıtlarının) dilinde belirsiz özneli cümle kullanılmamıştır. Fakat bu yazılı anıtların dil bilimsel niteliğine göre bu anıtların yazıldığı devirde belirsiz özneli cümlelerin mevcüt olmadığını da düşünmek mümkün değildir. Şöyle ki Gültekin ve Tonyukuk metinlerinin verdiği bilgiler (dikkat etmek gerekir ki bu metinler mezar taşı üzerindedir) belli olaylarla bağlıdır, yani belirsizlik olgusunun ortaya çıkması için dilbilimsel ötesi bir durum ve ya dilsel-psikolojik bir ortam yoktur (Mirzezade 1990: 326). Runik Yazılı Anıtlardan olan “*Fal Kitabı*”nda böyle cümle tipini görmek mümkündür: 1. *Kidizig subda sukumuş (Keçeni suya koymuşlar)*; 2. *Tağuş tertçi kişmiş (Atın ayaklarını doğru bağlamamışlar)* “*Fal Kitabı*”nın sözdiziminde özne-çözümlemeli cümle yapıları diğer Eski Türk Yazılı Anıtlarından kıyaslanamayacak kadar çoktur. Çünkü Runik Yazıları Orhon-Yenisey Yazıtlarına göre daha eski dilbilimsel özelliklere sahiptir (Malov 1951: 80-92).

1.2.3. Dede Korkut Destanında Genel Özneli Cümle

Genel özneli cümlelerin mantıksal yapısıyla gramer yapısı arasında konu ve ifade bakımından belli bir şartlılık bulunmaktadır. Şöyle ki gramer yapısının şahıs özelliği ifade etmesi onun konu bakımından bütün şahıslara ait olma olgusunu inkâr etmez. Genel özneli cümlelerin yapısı sözdizimsel konusu bakımından belirsiz özneli cümleden belli özdeyişlere ait bilgi taşımasıyla ayırt edilir. Bu özdeyişlere ait bilgi şahıs, zaman, mekân sınırlaması tanımamaktadır. Atasözleri dil tarihimizin ilk devirlerinde ortaya çıkmış ve şimdiye kadar zor tarihi teşekkül yolu geçirmiş ve bu teşekkül sürecinde yalnız konu bakımından değil hem de yapı bakımından da gelişme göstermiştir (Mirzezade 1990: 330). Örneğin: Dede Korkut destanında kullanılan 70'e yakın atasözü içinde birkaç genel özneli cümle yapısına rastlanmaktadır. Genellikle atasözleri önce genel özneli cümle yapısında şekillenmiş ve edebi dilin mantıksal boyut kazanması sürecinde gerekli ifade imkânına ulaşmıştır. Demek ki edebi tefekkür sözdizimsel yapıların şekillenmesine belli bir etkisini göstermiştir (Mirzezade 1990: 331). Genel özneli cümlelerde işin yaparı bütün şahıslara aittir. Yüklemin hangi şahısta ifade edilmesine rağmen özne II. tekil, çoğul şahıs ve III. şahısla tasavvur edilmektedir.

Genel özneli tek bileşenli cümlelerin yüklemi, bir kural olarak fiilin şimdiki ve geniş zamanında II. tekil ve çoğul şahısta, nitekim III. tekil ve çoğul şahısla ifade edilir.

Orhon Yazıtlarında: *türük oguz begleri bodun eşidiñ! (Ey Türk Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! (14/KT D 22) türük bodun tok arkuk sen açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen. (Ey Türk halkı, (sen) tok gözlü ve aksisin. Açlığı tokluğu düşünmezsin, bir (de) doyarsın açlığı hiç düşünmezsin.) (4/ KT G8)*

Dede Korutta: *Ƙara eşek başına uyan ursañ, Ƙatır olmaz, Ƙaravaşa Ƙon geyürseñ Ƙadın olmaz (D.K.1) Mere Ƙavat oğlı Ƙavatlar ata Ƙurur-iken oğul elin mi öperler? (D.K.28) Gögez yirler çemenlerin Ƙulan bilür (DK.2) Ğafil başuñ ağırsın beyni bilür (DK.2) Er cömerdin er nâkesin ozan bilür (D.K.2) At ayağı külük ozan dili çevük olur (D.K.11) Görelüm imdi Yaradan neyler (D.K.59)*

Yapılan araştırmalar genel özneli cümlelerin daha çok sözlü folklor üslubuna özgü olduğunu göstermektedir. Genel özneli cümlelerin gelişimi ve şekillenmesine klasik kitap üslubunun etkisi fazla olmamıştır. İkinci tekil şahıs genel özneli cümlelerin şekillenmesinde birinci şahsa göre daha etkili rol oynar. Mantıksal konusu bakımından ikinci tekil şahıs dinleyen durumunda olduğu için, onun kapsadığı konuyu soyut şekilde geliştirmek ve işlevsel genellemeye ulaşmak imkânı oldukça büyüktür. Yüklemin ikinci tekil şahsın gramer özelliğine göre şekillenen genel özneli cümleler etimolojik genellemeye sahiptir (Mirzezade 1990: 330). Bu durum daha ayrıntılı olarak Dede Korkut'tan alınan metin parçasına göre açıklanabilir: *Uruz aydur: -Baba, içinde big yigitler öldürseler, Ƙan sorarlar mı davilerler mi? Ƙazan aydur: Oğul biñ Ƙâfir öldürseñ, kimse senden Ƙan davilemez (D.K.49) Kazanın söyledikleri bizzat Uruza aittir; Yani “biñ Ƙâfir öldürseñ” cümlesinin gramer subjektu sen (Uruz)dur. Fakat inkâr edilemez ki bu cümle yapısında genellemeye doğru güçlü yönelme, tefekkürün soyutlama imkânının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Mirzezade 1990: 331).*

1.2.4. Dede Korkut Destanında Öznesiz Cümle

Öznesiz cümlelerde subjekt gramer bakımından bulunmamaktadır. Aynı zamanda onun gramer özelliği yüklemde kendini göstermez. Göktürk Yazıtlarında öznesiz cümle yoktur. Bu yazılı abidelerde özne ya bulunuyor ya da onu tasvir etmek mümkündür (Şükürlü 1993: 195). XVII. yüzyıla kadar öznesiz cümlelerin kullanılma oranı diğer yapısal mantıksal türlere göre zayıf kalmıştır. Ancak XVII. XVIII. yüzyıldan itibaren öznesiz cümle edebi eserlerde büyük ölçüde kullanılmaya başlanmıştır (Meherremova 1962: 126). Öznesiz cümlelerin büyük bir bölümü subjekt (özne) ve predikat (yüklem) arasındaki mantıksal münasebetin metaforik yoluyla ortaya çıkmıştır (Mirzezade 1990: 336). Bu durum Dede Korkut'taki öznesiz cümlelerde görülebilmektedir. Örneğin: *Er*

malına kıymayınca adı çıkmaz (D.K.1) *Şâmi günlüğü yir yüzine dikdürmüş-idi* (D.K.3) *Oğlanı alup babasına vardı* (D.K.4) *Kazana gayret geldi* (D.K.19) *Borçluyu borçından kurtardı* (D.K.5) *Alçakdan yüce yirlere çapup çıktı* (D.K.10) *Yoksan başlu ban ivlerin kara yirüñ üzerine dikdürmüş-idi* (D.K.14) *Geli geli yurdunuñ üzerine geldi* (D.K.17) *Kurtdan dahı kiçdi* (D.K.18) *Altun tahtında yine ivini dikdi* (D.K.25) *Oğlını sağ yanına aldı* (D.K.28) *Bu otağun üzerine varmağa edeblendi* (D.K.29) *Dedenün ayağına düşdi* (D.K.32) *Meger ol gün kâfirlerün ağır günleriydi* (D.K.35) *Giderek kâfirün ilkısına geldi* (D.K.36) *Beyrege karşı geldi* (D.K.37) *Andan babasınıñ ordusına geldi* (D.K.38) *Zirâ ağlamakdan gözleri görmez olmuş-idi* (D.K.45) *Dereelerde kâfire kırğun girdi* (D.K.46) *Koñur atın oynatdı* (D.K.55) *Kafirün izin izledi* (D.K.55) *Yaradan Allahdan meded didi* (D.K.58) *Koñur atından yire indi* (D.K.58) *Atasınıñ anasınıñ ellerin öpdü* (D.K.70) *Kırk yigid-ile babasına karşı vardı* (D.K.69) *Kan Turalınuñ üzerine sürdi* (D.K.72)

Öznesiz cümle yapılarının bazıları bağımsız fiillerin leksik ve gramer bakımından biçiminin bozulmuş şekliyle de ortaya çıkmaktadır. Örneğin: *Üzengiye durmayan dizin olmuş, Han kızı hâlalını tanımayan gözün olmuş*. Sözdizimsel birimlerin arka arkaya şekil bilgisi kategorilerine dönüşmesi sonucunda bağımsız fiiller yardımcı konuma geçer. Örneğin: *Yeme içme oldu* cümle yapıları gelişme devrinde belirli öznel cümle olarak kabul edilmiştir (*oldu*-bağımsız yüklem; *yeme-içme* özne). Gelişmenin sonraki aşamasında ise (*özne*) sübjekt- (*yüklem*)predikat (=predikat) sonucunda öznesiz cümle yapısına dönüşmüştür. Fakat bu sürecin ne zaman ortaya çıkmasıyla ilgili kesin bir bilgi vermek zordur (Mirzezade 1990: 336).

1.2.5. Dede Korkut Destanında Eksiltili Cümle

Cümle öğelerinin kullanılmasına göre gruplaştırılan basit cümle türlerinden en az kullanılanı eksiltili cümledir. Orhon Yazıtlarında cümlelerin eksiltili türü kullanılmıştır. Örneğin: *tabgaç oñ totok biş tümen sū kelti; sūnüşdümiz* (Çinli vali Ong, *elli bin ordu ile geldi; savaştık*) (KT D 31). XV. yüzyıla kadar gözden geçirilmiş edebi eserlerde eksiltili cümlelerin tamamen şekillenmiş türlerine rastlanmamıştır. XIX. yüzyılın ortalarına kadar gözden geçirilen edebi eserlerde bu cümle türünün ayrı ayrı tür ve şekillerinden oldukça az kullanılmıştır. Bu durum eksiltili cümlelerin bazı tür ve şekillerinin ilerdeki gelişmesiyle ilişkili olduğunu göstermektedir (Meherremova 1962: 106). Dede Korkut destanında eksiltili cümlelerin iki şekli kullanılmıştır: Karşılıklı konuşma zamanı kullanılan eksiltili cümleler ve metnin durumuna göre kullanılan eksiltili cümleler.

Basatla Tepegözün diyalogunda soru-cevap modeline göre eksiltili cümleyle karşılaşılabilir. Örneğin: *Depegöz aydur: Oğlan yüzüğü alup takınduñ mı? Basať aydur: Takındum. Depegöz aydur: Oğlan şol künbedi gördüñ mi? aydur: Gördüm. Depegöz aydur: Künbede girdüñ mi? Basať aydur: Girdüm. Şol mağarayı gördüñ mi? Basať aydur: Gördüm* (D.K.90).

Soru cevap şeklindeki eksiltili cümleler özellikle soru cümlesinin kendinde olan aynı kelimenin tekrardan ibaret olan onaylayıcı özelliğe sahiptirler. Dede Korkut destanında bütünüyle cümlede eksiltiye ilgi gösterilmemiştir. Cevap şeklinde kullanılan *evet, yok, pes, beli, ya* gibi kelimeler Türkçede soru cümlesinde verilen bilgilerin niteleyicisi olup cümleyi tekrarlamadan kendi başlarına kullanılmakta ve cümle eksiltisine sebep olmaktadır. Fakat destanlarda bu kelimelerden sonra onları tamamlayacak nitelikte bir yüklem gelmiş ve yüklemsiz kesik cümleye ya da cümlelerin tamamının eksikliğine izin vermemiştir (Üstünova 1998:168) Örneğin: *Beli, Han Kazan maşlahatdur* (D.K.14) *Ya pes can viren can alan Allah Ta'ala mıdur? Beli oldur didi* (D.K.63)

1.2.6. Dede Korkut Destanında Öznel Yapılı Basit Cümleler

Dede Korkut destanında öznel (nominatif) yapıda olan basit cümleler kullanılmıştır. Böyle cümlelerin bazılarının yüklemi *-dır* yüklem ekiyle, bazıları ise eksiz

(sıfır şekliyle) olarak görülmektedir. Örneğin: *Saç gayğudur. Gan qaradur. Gög ırag, yer gatı*-sonuncu yüklemi öznel yapıyla basit cümleyi dilde eski yapılardan saymaktalar.

Öznel yapıyla basit cümle türü Eski Türk Yazıtlarından, Runik Yazıtlarında da kullanılmıştır. Örneğin: *Atı Çur/a* (Malov 1951: 74). Fakat bu cümle tipinin sayısının azlığı Eski Türk Yazılı Eserlerin tarihinde daha sonraki bir gelişme olduğunu göstermektedir. Dede Korkut destanının sözdiziminde kullanılmış olan öznel-çözümlemeli yapılar Eski Türk Yazılı Anıtlarının cümle yapısına göre daha çok uygunluk göstermektedir. Örneğin: Gültekin ve Tonyukuk Yazıtlarında bir tane olsun öznel cümle yapısına rastlanmadığı halde Dede Korkut destanının sadece önsözünde bu tip cümlelerden 37'ye kadar kullanılmıştır. Buna rağmen genel değerlendirmeye göre geniş ve dar yapıda öznel basit cümle Dede Korkut destanında fazla değildir (Mirzezade 1990: 317-318). Örneğin: *Baban garı-anan garı-Senden yeyrek gadir bize oğul vermez. Bekil yukarı bahdı.-Göy ırag, yer gatı,- didi*. Fakat N. Caferov O, *saz ağası-söz ağası; Gız yükü-duz yükü; Dağ yeri- düman yeri* gibi atasözlerini örnek göstererek bu tip yapıların ilk olarak öznel (eksiz) yapıda gösterilmesini doğru bulmayıp dilin önceki devri için niteleyici olan bu yapıları sonraki üslup ve iletişimin tezahürü olduğunu ileri sürmektedir (Caferov 1990: 316). Eski devir denildiği zaman dil tefekkürünün o gelişme düzeyidir ki cümlelerin fiille oluşan ve isimle oluşan yüklemi arasında dinamiklik ve statiklik bakımından mantıksal çeşitlilik ve farklılık bulunmamıştır. *-dır* ekine erken Türk Yazılı Anıtlarından en çok Codex Cumanicus'ta karşılaşılmıştır. Türk Yazı Dillerinin Anıtlarında *-dur-tur* ekinin tam geniş zaman şekli olan *turur* korunmuştur: Esk.Özb. *Taşviş binihayetdurur Teşviş sonsuzdur* (Serebrennikov Gadjiyeva 2011). Bu cümle yapıları üslup tezahürü olarak kabul edilmektedir. Çünkü cümle modellerinde her hangi bir ögenin (kelimenin veya ekin) bırakılması üslup durumundan kaynaklanmaktadır. Dede Korkut destanında *“dır”* yüklem eki *“var”* kelimesinde kullanıldığı halde *“yok”* kelimesinde kullanılmamıştır. Sıfır şekilde de kendini göstermez (Veliyev 2005: 47).

Sıfır şekilli: *Konuğu gelmeyen kara ivler yıkılsa yig.* (D.K.1)

El-âkıbet uzun yaşuñ uçı ölüm, ahırını ayrılık (D.K.121)

Yok kelimesiyle: *Oğuz biglerinin haberi yok.* (D.K.1)

Değerlendirme ve Sonuç

Dede Korkut dilinin araştırmalara dayanarak basit cümlelerin yapısal mantıksal türlerinin tahlili gösteriyor ki ilk teşekkül devrinde Oğuz grubu Türk lehçelerinin cümle yapısı hem sabitliği hem de fonksiyonel imkânlarının geniş ve verimliliğiyle orta yüzyıllarda yazılmış bu destan epik dilin bir takım arkaik özelliklerini, nitekim Oğuz grubu Türk lehçelerindeki basit cümlelerin sözdiziminin yapısını da muhafaza etmiştir (Veliyev 2005: 51). İsmet Cemiloğlu, Dede Korkut'ta *-sa, -se* şart ekiyle kurulan şartlı birleşik cümlelerin gözden geçirildiğini ve bu cümlelerin Dede Korkut'taki sayısının 16 olduğunu, bu tip cümlelerin bir istek veya temenniye değil, onların tam bir şart ifade ettiklerini göstermiştir. Böylece Cemiloğlu, zarf-fiil görevli şart şekillerini de basit cümle olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bundan başka Dede Korkut destanında iç içe birleşik 452 cümle vardır. Bu cümlelerin hepsinin yüklemi de fiilin çekimli şekilleridir. İç cümle olan yardımcı hüküm de- fiiline nesne olarak bağlanır.

İsmet Cemiloğlu, dstandaki tek hüküm ifade eden cümlelerin yanına şartlı birleşik cümleleri ve iç içe birleşik cümleleri de basit cümleye ait edilmesini öngörmüştür. Yani bugüne kadar tek hüküm bildiren ve adına basit cümle denilen anlatımların yanına şartlı ve iç içe birleşik cümleleri de getirerek destanın cümle yapısını yeniden belirlemiştir (2001: 64-67).

Bu çalışmada yalnız tek yüklemde oluşan çift bileşenli ve tek bileşenli basit cümleler ele alınıp yapısal mantıksal bakımdan incelenmiştir. Çalışma yalnız tek

hükümlü basit cümlelerle sınırlandırılmıştır. Dede Korkut destanında büyük ölçüde yükleme göre şekillenen tek bileşenli basit cümlelerin yapısal mantıksal şekilleri kullanılmıştır. Öznesiz belirli özneli, belirsiz özneli cümle, genel özneli cümle, öznesiz cümle olmak üzere bunların sayısı 4'tür. Destanda tespit edilen belirsiz özneli cümlelerin sayısı 70'e kadardır. Tek bileşenli basit cümlelerin belirsiz özneli türü öznesiz belirli özneli cümlelerden farklılaşmıştır. Bu iki cümle şeklini destanın metninde kıyaslayarak ayırmak gerekir (Veliyev 2005: 50). Fakat tek bileşenli basit cümlelerin öznesiz belirli özneli şekli öncedir, belirsiz özneli cümle ise daha sonra ortaya çıkmıştır.

Tek bileşenli basit cümlelerin bir diğer yapısal mantıksal şekli olan genel özneli cümlelerin destandaki sayısı diğer yapısal mantıksal cümle türlerine göre daha az olduğu görülmektedir. Dede Korkut destanında öznesiz cümlelerin otuzdan fazla şekli kullanılmıştır (Veliyev 2005: 51). Bilim adamlarının tek bileşenli basit cümlelerin yapısal mantıksal türleri için verdiği sayılar bizim çalışmada da verdiğimiz örneklerden görüldüğü gibi kesinliliğini göstermektedir. Dede Korkut metninin yeni bir yöntemle incelenmesi, hem tarihsel karşılaştırmalı hem eski geleneğin genel görünümünü, hem de çağdaş yapısal mantıksal incelemelerin ve çağdaş şekil bilgisindeki gelişmelerin, bilhassa son on yılda ortaya çıkan bilişsel betimleme-inceleme prensiplerinin temel bilgisiyle oluşumunu sağladığını göstermektedir (Musaoğlu 2000: 133).

Özel İşaretler

â-a

Ġ-G

ğ-g

Ĥ-H

ĥ-h

Ĥ-H

ĥ-h

Қ-K

қ-k

ñ-n

Ş-S

ş-s

ţ-t

û-u

Ẓ-Z

KAYNAKÇA

Kitaplar

BASKAKOV, Nikolay Aleksandreviç, (1984), *Predlojenie v Sovremennom Turetskom Yazıke*, Moskva: Akademiya Nauk.

BUDAKOVA, Zarife, (1963). *Müasir Azərbaycan Dilinde Sade Cümle*, Bakı: Bakı yayınları.

CAFEROV, N.G, **Cümlelerin Struktur-Semantik Tekamülü** (Bölüm), Mirzezade H (1990), **Azerbaycan Dilinin Tarihi Gramatikası**, Azerbaycan Universiteti Neşriyatı, Bakü, s.315-342.

CEMİLOĞLU, İsmet, (2001), **Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Sözdizimi Bakımından Bir İnceleme**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DEMİRCİZADE, Edülezel Mehmet, (1959), **Kitab-ı Dede Gorgud Dastanlarının Dili**, Bakı: Azerbaycan SSR Maarif Nazirliyi.

DMİTRİYEV, Nikolay, (1948), **Gramatika Başkirskogo Yazıka**, Moskva-Leningrad: EA Neşriyatı.

EFENDİYEV, C, (1959). **Azerbaycan Dilinin Gramatikası, (sintaksis) II hisse**, Bakı: Azerbaycan EA Neşriyatı.

ERGİN, Muharrem, (1964), **Dede Korkut Kitabı: metin-sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERGİN, Muharrem, (2008), **Dede Korkut Kitabı: giriş-metin faksimile**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÖKYAY, Orhan Şaik, (1973), **Dedem Korkut'un Kitabı**, İstanbul.

İBRAHİMOV, A (1958). **Tipi Prostogo Predlojeniya v Sovremennom Türkmenskom Yazıke** (avtoreferat kand. dissert) Aşkabat.

HACIYEV, Tofiq, (1976), **Azerbaycan Edebi Dili Tarihi (Teşekkül devri, Tedris Vesaiti)**, Bakı: ADU Neşriyatı.

HACIYEV, Tofiq, (1981). **Türk Dillerinin Leksik-Morfoloji Guruluşu** (Elmi eserlerin tematik mecmuesi), Bakı: ADU neşri.

HACIYEVA, Naile, (1996), **N.Rabğuzinin Gisasül-Enbiya eserinin dili: Elyazma nüsheleri, leksik-semantik ve sintaktik hüsüsietleri**, Bakı: Bakı Universiteti Neşriyatı.

MALOV, Sergey, (1951), **Pamyatniki Drevnetyurskih Pismennosti**, Moskva L, İzd.

MEHERREMOVA, Rehile, (1962), **Azerbaycan Dilinin Tarihi Sintaksisine Dair Materiallar**, Bakı: Azerbaycan Elmler Akademiyası Neşriyatı.

MİRZEZADE, Hemid, (1990), **Azerbaycan Dilinin Tarihi Gramatikası**, Bakı: Azerbaycan Universiteti Neşriyatı.

SEREBRENNİKOV, Boris, GADJİEVA, Nadejda, (2011), **Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SEYİDOV, Yusif, (1976), **“Kitabi-Dede Gorgud”un Dilinde Sade Cümle (inkişaf seviyesi)**, Bakı: Adu-nun “Elmi eserleri”, dil ve edebiyat seriyası.

ŞÜKÜRLÜ, Elisa, (1993), **Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili**, Bakı.

TEKİN, Talat, (2010), **Orhon Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÜSTÜNOVA, Kerime, (1998), **Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler**, İstanbul: Alfa yayınları.

VELİYEV, Sevindik, (2005). **Türk Dillerinde Sade Cümle**, Bakı: Nurlan Yayınları.

ADİLOV, Musa, (1989). **İzahlı Dilçilik Terimleri Sorğu Lüğeti**, Bakı: Maarif Neşriyatı.

Makaleler

BURDURLU, İbrahim Zeki, (1967), Dede Korkut Hikâyelerinin Özellikleri ve Cümle

Yapısı, **Türk Folklor Araştırmaları**, X, 210: 4303-4306.

KORKMAZ, Zeynep, (1998), Dede Korkut Hikâyelerinde Dil-Üslup Bağlantısı, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1: 101-111.

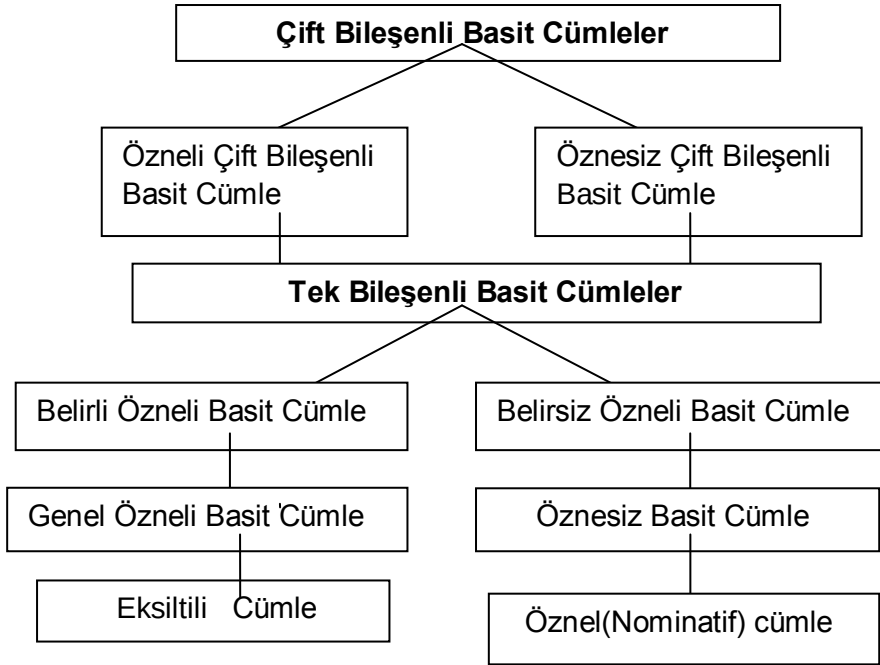
MUSAOĞLU, Mehman, (2000), “Kitab-ı Dede Kokrut” Dilinin Birleşik Cümle Sentaksı, **Dil Dergisi**, 9-1, 88: 37-47.

ÜSTÜNOVA Kerime, Dede Korkut Destanları ve Sentaktik Paralelizmde Eksilti Yapılarının Rolü, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, I: 162-168.

VELİYEV Sevindik, (2011), Kitabı Dede Qorqud Destanlarının Dilinde Sade Cümlelerin İşlenme Meqamları, **Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu**, (25-28 Ekim 2010) Bildiriler Kitabı; Ankara: Türksoy yayınları.

ZAHİDOĞLU, Vahit, (2000), Kitab-ı Dede Korkut'un Metni Üzerine, **A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, XV,15: 79-93.

Ekler: Şema 1 Dede Korkut Destanında Basit Cümlelerin Yapısal-Mantıksal Türleri

Şema 2 Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Basit Cümlelerin Yapısal-Mantıksal Türleri

